

בישול בכלי שני

המשנה בשבת (מב ע"א) התירה לתת תבלין בכלי שני ומכך למדו שכלי שני אינו מבשל. כן משמע גם מהסוגיה הקודמת (מ ע"ב), שם אמר רבי "טול בכלי שני ותן" ודייקה הגמרא: "שמע מינה כלי שני אינו מבשל".

בעקבות דברי הגמרא התלבטו הראשונים בטיב ההבדל שבין כלי ראשון ובין כלי שני. וכתב היראים:

ואין בישול תלוי לא בכלי ראשון ולא בכלי שני. אך לפי שהוא דבר המתבשל, פעמים שהוא דבר רך ומתבשל אף בכלי שני ויש דבר קשה שאפילו בכלי ראשון אינו מתבשל. ויש דבר המתבשל בכלי ראשון ולא בכלי שני... הלכך ייזהר אדם שלא להכניס שום דבר בכלי שני ואף בכלי שלישי שהיד סולדת בו, שאין אנו בקיאים בדברים רכים וקשים מי הוא מתבשל בכלי שני ומי הוא שאינו מתבשל. (רעד)

לדבריו האבחנה היסודית אינה בין סוגי כלים אלא בין סוגי תבשילים – רכים או קשים. דברים רכים יתבשלו אף בכלי שלישי אם היד סולדת בו. גישה דומה ניתן למצוא גם באחת הדעות בירושלמי:

הכל מודין בכלי שני שהוא מותר. מה בין כלי ראשון מה בין כלי שני? אמר רבי יוסי: כאן היד שולטת וכאן אין היד שולטת. (ג, ד)

הרי לנו שהאבחנה בין כלי ראשון לשני היא בדרגת החום של הכלי ואין אבחנה קטגורית בין כלים שונים.

לעומת זאת, הרשב"א סבור שחז"ל חילקו חלוקה ברורה בין כלי ראשון לבין כלי שני, וז"ל:

דלא אמרו כלי ראשון וכלי שני אלא מפני שזה מבשל וזה אינו מבשל¹.
(מ ע"ב, ד"ה מביא)

בעקבות קביעתו זאת מתמודד הרשב"א עם העובדה שלפעמים עינינו הרואות שמים קרים המתערבים במים חמים הנמצאים בכלי שני מגיעים ליד סולדת, וז"ל:

1 הרשב"א שם יוצא נגד גרסת רש"י בסוגיה ששמן 'הפשרו זהו בישול', בעקבותיה הוא מתיר ליתנו בכלי שני אף על פי שמגיע להפשר מפני שאינו כלי הראוי לבישול. לדעת הרשב"א אין מקום לגישה כזו מפני שכל האבחנה בין הכלים מבוססת על קביעת חכמים ש"כלי שני אינו מבשל", וממילא אם היינו סבורים שהפשרו של שמן זהו בישולו היה ראוי לאסור להפשירו אף בכלי שני.

ואפילו היו מים שהיד סולדת בהן לאחר שנתערבו צונן לתוכן – אינו מחמת הצוננין שבו להיות יד סולדת, אלא מחמת הראשונים שלא נצטננו. (מב ע"א, ד"ה בדבר)

אף שקשה להבין את דבריו במציאות כוונתו ברורה: תחושת היד הסולדת אינה מן הצוננים שהתחממו בכלי השני אלא מן החמים בכלי הראשון שעוד לא נתקררו.² התוס' מפתחים גישה שלישית ביחס לכלי שני, וז"ל:

תימה: מאי שנא כלי שני מכלי ראשון, דאי יד סולדת אפילו כלי שני נמי ואי אין יד סולדת אפילו כלי ראשון נמי אינו מבשל? ויש לומר, לפי שכלי ראשון מתוך שעמד על האור דופנותיו חמין ומחזיק חומו זמן מרובה – ולכך נתנו בו שעור דכל זמן שהיד סולדת בו אסור. אבל כלי שני אף על גב דיד סולדת בו מותר, שאין דופנותיו חמין והולך ומתקרר. (מ ע"ב, ד"ה ושמע מינה)

בקושיית התוס' עולה טענה שהבישול צריך להיות תלוי בשאלה אם התבשיל מגיע לחום שיד סולדת בו או לא, ולא בשאלה אם הוא מתבצע בכלי ראשון או בכלי שני, מתוך ההנחה שהבישול תלוי בחום. הנחה זו קרובה לשיטת היראים והירושלמי הנ"ל שאין אבחנה יסודית בין כלים שונים. אולם, התוס' דוחים הנחה זו. לפי מסקנתם הקריטריון המגדיר בישול אינו רק רמת החום העכשווית אלא גם משך הזמן שרמה זו נשמרת, וכלי שני שדופנותיו קרים מתקרר והולך בקצב מהיר. במילים אחרות, בישול הוא פונקציה של חום לאורך זמן ולא רק של חום.

אמנם, דברי התוס' אינם פותרים לגמרי את הבעיה, שהרי אפשר שיהיה כלי שני שדרגת חומו גבוהה יחסית וגם קצב איבוד החום שלו יהיה איטי יחסית, בין מפני שפיו צר וחשיפתו לאויר קטנה ובין מפני שעשוי מחומר מבודד גבוה. לכן, נראה לפרש שאין כוונת התוס' לשיקול עובדתי גרידא אלא לשיקול הלכתי. לדעתם בישול זקוק למקור חום, וכלי שני שבדרך כלל מאבד את חומו מהר אינו מוגדר אצל מרבית האנשים ככלי לבישול. ממילא גם ההלכה אינה מכירה בו כ"אש" לעניין בישול, מלבד אותם חריגים שדרך העולם להשתמש בהם לכתחילה לצורך זה, כגון קולייס האיספנין שהזכרנוהו פעמים רבות.

2 לשיטת הרשב"א חז"ל קבעו ברורות שכלי שני אינו מבשל ולא יתכן שהמציאות סותרת את דבריהם. אולם, עיין שמירת שבת כהלכתה א, הערה קנד, שהקשה בשם הגרש"ז על דברי הרשב"א הללו: "דהא אם מכניסים שקית ניילון דקה עם מעט מים לתוך כלי שני הם מתחממים הרבה יותר משעור של יד סולדת בו, ולמה לא יהיה בו משום איסור בישול בתולדות האור?". רצ"ע.

שיטת הרמב"ם

עיקרון זה ניתן להוכיח משיטת הרמב"ם, לאור מה שנעמוד על קשיים בשיטתו. הרמב"ם בהלכות שבת קובע:

וכן קדרה רותחת, אף על פי שהורידה מעל האש לא יתן לתוכה תבלין; אבל נותן לתוכה מלח, שהמלח אינו מתבשל אלא על גבי אש גדולה. **ואם צק התבשיל מקדרה לקערה, אף על פי שהוא רותח בקערה מותר לו ליתן לתוך הקערה תבלין, שכלי שני אינו מבשל.** (כ.ב. 1)

בעניין מעשר יש כלל שבישול קובע למעשר, דהיינו שאם אדם אוכל אכילת עראי הוא פטור מן המעשרות אך הבישול עושה את אכילתו לאכילת קבע ומחייב במעשרות. בעקבות כך פוסק הרמב"ם:

השמן – משיירד לעוקה. אף על פי שירד, נוטל מן העקל ומן הממל ומבין הפסין ונותן לקערה קטנה ולתמחוי לתוך התבשיל אף על פי שהוא חם, מפני שאינו מתבשל בכלי שני. ואם היה חם ביותר כדי שיכוח את היד – לא יתן לתוכו מפני שהוא מתבשל. (הלכות מעשר ג, טו)

הרמב"ם פוסק שגמר מלאכתו של השמן הוא משעה שירד לעוקה שבבית הבד. למרות זאת הוא מתיר לקחת מן השמן לתוך כלי שני בלא לעשר, לפי שכלי שני אינו מבשל אלא אם כן החום בכלי הוא בדרגת יד נכווית בו.

לכאורה דברי הרמב"ם סותרים זה את זה, שהרי בהלכות שבת הכריע שכלי שני אינו מבשל אפילו רותח ואילו בהלכות מעשר הכריע שכלי שני מבשל אם היד נכווית בו? ויתכן לפרש שדרגת החום של "רותח" חמה יותר מדרגת החום של "יד נכווית בו", אך עדיין צ"ע.

ונראה לפרש שלדעת הרמב"ם יש הפרש בין הגדרת בישול בשבת לבין הגדרת בישול ביחס למעשר. בהלכות מעשר הרף הקובע הוא רמת הבישול בפועל. לכן מותר לאכול עראי בלא לעשר אם השמן היה בכלי שני רגיל, אך אם היה בכלי שני שהיד נכווית אין לאוכלו בלא מעשר. לעומת זאת, בהלכות שבת הרף הקובע הוא רמת החום של מקור החום. כלי שני אינו מוגדר "אש" לעניין בישול בשבת, ולכן הוא אינו מבשל גם אם היה רותח. רק לעניין קולייס האיספנין שדרכו להתבשל בכלי שני, מוגדר הכלי השני כ"אש"³.

3 עיין בפירוש הרדב"ז להלכות מעשר שכתב לתרץ כיוצא בזה, דבעלמא כלי שני לא מבשל אף אם היד נכווית בו אבל לעניין קביעת מעשר הוא מבשל כיוון שמכשיר את הדבר המתבשל לאכילה ובכך נגמרה מלאכתו למעשר. הרדב"ז סיע דבריו מן הירושלמי (מעשרות א, ז), שם נכתב שההבדל בין כלי ראשון לכלי שני הוא ביד שולטת אבל כשאין היד שולטת אין הבדל בין כלי ראשון לשני. והבין הרדב"ז כנראה

וכתב הבינת אדם :

וצע"ג על כל הגאונים... שלא הביאו דברי רמב"ם פ"ג מהלכות מעשרות
הט"ו שכתב בהדיא דכלי שני אם היד נכונית מבשל. (שערי צדק, שער מצות
הארץ, בינת אדם ב, ט)

הבינת אדם סייע דבריו מסוגיית הירושלמי במעשרות וגם מן הסוגיה (מב ע"א)
בעניין כלי שני של אמבטי שכתב הטור להחמיר בה שמבשלת מדאוריתא לפי
שחומה רב. לדעת הבינת אדם הוא הדין בכל כלי שני שהיד נכונית בו.

לפי דרכנו, הרמב"ם מחלק בנקודה זו בין הלכות שבת להלכות מעשר, ולעניין
שבת אין להחמיר בכלי שני אפילו היה רותח. ואכן, עיין בספר שביתת השבת
(מבשל, הקדמה, אות י) שכתב לחלוק על הבינת אדם שבשבת אין לאסור כלל בישול
בכלי שני. אמנם, האחרונים כתבו להחמיר ביד נכונית (משנה ברורה, ס"ק מח), ועל אף
שהחזון אי"ש (נב, יט) כתב שהבבלי חולק בזה על הירושלמי, קשה להקל
למעשה באיסורי שבת ויש לחוש לכתחילה לדעת הבינת אדם.

אם כן, ראינו גישות שונות ביחס לסיבה שכלי שני אינו מבשל :

1. אין אבחנה בין כלי ראשון לשני אלא הכל תלוי בדבר המתבשל (יראים).
2. אין אבחנה בין כלי ראשון לשני אלא הכל תלוי בעצמת החום של הכלי (ירושלמי).
3. חז"ל קבעו שכלי שני אינו יכול לבשל (הרשב"א).
4. כלי שני אינו שומר על חום לאורך זמן (תוס').
5. כלי שני אינו מוגדר כ"אש" (הרמב"ם).

יוצאי דופן בכלי שני

קלי בישול

כתב היראים הנ"ל שיש לנו להחמיר בכל דבר שלא נתפרש בסוגיה בפירוש
שאינו מקלי הבישול (בישורא דתורא, תבלין, שמן ומים) ולחוש שמא הוא
מתבשל בכלי שני. לעומת זאת, כתב הר"ן (כ ע"א באילפס) שבכלי ראשון אין אנו
בקיאים מה מתבשל ומה אינו מתבשל ולפיכך אנו מחמירים בכל הדברים.

ששעור "יד שולטת" מקביל לשעור "יד נכונית", ולכן מוכח מהירושלמי שאין הבדל בין כלי ראשון לכלי
שני לעניין מעשר. אמנם, בדרך כלל שעור "אין יד שולטת" מקביל לשעור "יד סולדת" ולא "יד נכונית".
ואכן, מהר"י קורקוס שם פירש דברי הירושלמי לעניין יד סולדת, אלא שהבין שכוונת הרמב"ם בשעור
"יד נכונית" היא לשעור "יד סולדת", וצ"ע. בכלל, נראה שדברי הירושלמי בעניין ההבדל בין הכלים
נאמרו בדרך העברה מסוגיית שבת ואין מקומם כלל במסכת מעשרות.

מדבריו מסתבר מאוד להסיק שחומרא זו היא רק בכלי ראשון, אך בכלי שני יש להקל בכל דבר מלבד קוליים האינספניין ומלח לאחת הדעות (מב ע"א), שהוזכרו בגמרא בפירוש כקלי בישול. גם הטור, שהביא את דברי היראים בעניין בישול אחר אפיה ואת החומרא שלו "שלא ליתן פת אף בכלי שני שהיד סולדת בו", חלק עליו בנקודה העקרונית, וז"ל:

כתב ה"ר אליעזר ממיץ... ואסור ליתן פת אפילו לתוך כלי שני שהיד סולדת בו. ותימה למה אסרו בכלי שני? ואפשר דמדמי ליה למלח דקאמר בגמרא לחד לישנא שמבשל אפילו בכלי שני. ואינו נראה לאוסרו בכלי שני. (שיח)

החזון אי"ש (נב, יט) מציין שגם ביצה היא מקלי הבישול ולכן אסור לתת אותה בכלי שני. הוא ביסס את דבריו על הסוגיה בעניין גלגול ביצה בצד המיחם (לה ע"ב), שם קבעה הגמרא שאם גלגל חייב חטאת. לדעת החזון אי"ש כוונת הגמרא לחדש שאף על בישול קלי הבישול חייבים חטאת. ועיין בספר פתחי דעת בשם הגר"י פישר שהתיר לתת ביצה בכלי שני אך נטה שם למעשה לחומרא.

מלבד שמן ומים שנאמר במפורש שאינם קלי בישול, לא הוזכרו בגמרא שאר משקים. מדברי השו"ע (שיח, יג) עולה שכל המשקים דינם כשמן ומים ואינם מקלי הבישול, והמשנה ברורה לא העיר מאומה על דבריו. אולם, ממקומות אחרים בסימן זה נראה מדברי המשנה ברורה שרק מים ושמן אינם קלי בישול ובשאר משקים יש לחוש (שער הציון שיח, ס"ק סח; ביאור הלכה, ד"ה אסור). מכל מקום, במשקים שנתבשרו ונצטננו אין לחוש בכלי שני שכן יש לצרף את סברת הראשונים שאין בישול אחר בישול בדבר לח. לפיכך, להלכה מותר לתת חלב מפוסטר קר בתוך כוס קפה שבכלי שני.

החזון אי"ש סבור שמעיקר הדין אין להחמיר בקלי הבישול, ולכל היותר ראוי להחמיר בפת שמוזכרת בפירוש ביראים ובסמ"ג. אמנם, הוא סיים דבריו בכך שהמנהג להחמיר, ומכל מקום התיר לתת לימון לתוך כלי שני שלדבריו אין לחוש בו לבישול.

דבר גוש

נחלקו האחרונים אם דבר גוש (בשר וכיוצא בו, שאינו צלול) הנמצא בכלי שני מבליע או מפליט איסור: הרמ"א (יו"ד צד, ז) פסק שאינו מבליע ומפליט, ואילו הש"ך חלק עליו והחמיר, וז"ל:

דאפילו בכלי ב' נדון ככלי ראשון כל זמן שהיד סולדת בו וצריך הגעלה הואיל והוא דבר גוש. (ס"ק ל)

וכן דעת מהרש"ל (יש"ש, חולין ז, מד), בדבר גוש אין חילוק בין כלי ראשון לכלי שני וכל זמן שהיד סולדת בו אסור.

הפרי מגדים (משבצות זהב, י"ד צד, יד) דן האם חומרא זו היא רק בבליעת איסורים או גם לעניין איסור בישול בשבת, אך המגן אברהם הכריע להחמיר גם בשבת:

דדבר שהוא גוש אפילו בכלי שני מבשל. (שיח, ס"ק מה)

אמנם, כתב המשנה ברורה שבדיעבד יש לסמוך על הפוסקים המתירים בכלי שני:

דהא כמה פוסקים סוברים דדבר גוש כל זמן שהיד סולדת בו אפילו בכלי שני מבשל. ומכל מקום בדיעבד אין לאסור כשהוא מונח בכלי שני, דסמכינן על הפוסקים דכלי שני אינו מבשל בכל גווני. (ס"ק קיח)

לאור סוגיה זו, דן האגרות משה בהיתר לשים קטשופ על בשר חם בכלי שני, וז"ל:

נראה לדינא דרשאים ליתן קטשופ על בשר רותח שניתן לכלי שני... אבל הכא חומרא דיש בשול אחר בשול בדבר לח הוא חומרא בעלמא, שגדולי הפוסקים סברי דגם בלח אין בשול אחר בשול וכן הוא הכרעת הרמ"א ונוהגין כן דרך שבנצטנן לגמרי מחמיר. וגם החומרא בדבר גוש שאף בכלי שני הוא עדיין כרותח, הא פליגי הרבה על זה ובתוכם הרמ"א... ואם כן גם דין זה אף דהש"ך בסימן ק"ה ס"ח פוסק כמהרש"ל וכן המגן אברהם בס"ק מ"ה, אין להחשיבו כספק השקול אלא שכיון שלא ברור להיתר – מחמירין. לכן צדק כתר"ה דאין להחמיר שתי החומרות אלו אף באיסורי שבת. (שו"ת ח"ד, עד)

מצקת

על יסוד דברי התוס' (מ ע"ב) שחילקו בין כלי ראשון לשני שזה דפנותיו חמים וזה דפנותיו קרים והולך ומתקרר, דייק הט"ז (יו"ד צב, ס"ק ל) שמצקת שנכנסת לתוך כלי ראשון ושואבים ממנה לצלחת דינה ככלי ראשון, אך הביא דעות חולקות הסוברות שדינה ככלי שני. במשנה ברורה דן בכך, וז"ל:

כלי שני מיקרי כשעירו מן כלי ראשון שהרתיחו החמין בתוכו לתוך כלי זה, ומותר אפילו אם היד סולדת בו. אבל אם שואב בכלי ריקן מתוך כלי ראשון יש אומרים דדינו ככלי ראשון, ובפרט אם משהה הכלי ריקן בתוכו עד שמעלה רתיחה ודאי מקרי כלי ראשון. (שיח, ס"ק פז)

אולם, מדבריו קודם לכן משמע שסובר שדינו ככלי שני, וז"ל:

אלא אם רוצה ליתן פת ימתין עד שלא יהיה היד סולדת במרק, או שלכל הפחות ישאב בכף מן הקדרה כדי שתהיה הקערה כלי שלישי. (ס"ק מה)

ונראה ליישב שלכתחילה יש לחוש לסברה שמצקת היא כלי ראשון, אלא שלעניין סוגיית בישול אחר אפיה, בה אנו חוששים לשיטת היראים שאסור לתת פת אפילו בכלי שני, יש להקל ולהחשיב המצקת ככלי שני והצלחת תחשב כלי שלישי. לפיכך, מותר לתת פת לתוכה. היתר זה בנוי על מעין ספק ספיקא: שמא הלכה כדעת הסוברים שאין בישול אחר אפיה, ואף אם תאמר שיש בישול אחר אפיה שמא הלכה כדעת הסוברים שמצקת היא כלי שני ובצלחת שהיא כלי שלישי אין להחמיר⁴.

מחזי כמבשל

כתבו התוס':

ואומר ר"י דאפילו בכלי שני אין שורין, דהואיל דהמים חמין מיחזי כמבשל. ואף על גב דתנן לקמן 'אבל נותן לתוך הקערה או לתוך התמחו' – היינו דוקא תבלין שהן עשויין למתק את הקדירה ולא מיחזי כמבשל, אי נמי הוא הדין שורין אותו כיון דאיירי בכלי שני. והא דנקט מדיחין לאשמעינן דאפילו הדחה הוא גמר מלאכה במליח הישן וקוליים האיספנין. (לט ע"א, ד"ה כל)

בדברי התוס' מופיעות שתי גישות בעניין כלי שני.

התירוץ הראשון סבור שאף על פי שכלי שני לא מבשל אסור לתת לתוכו מאכלים מפני שנראה כמבשל, ורק תבלינים העשויים למתק הקדירה מותר. עיקר חידושם של התוס' נובע מן המשנה שאמרה "כל שלא בא בחמין מלפני השבת אין שורין אותו בחמין, אבל מדיחין אותו בחמין", דהיינו דווקא עירוי מכלי שני מותר ומשמע שאסור לשרות בכלי שני.

בתירוצם השני הסבירו התוס' שכוונת המשנה היא להדגיש שאף עירוי מכלי שני אסור בקוליים האיספנין אך בדברים אחרים מותר אף לשרותם בכלי שני כיוון שאינו מבשל.

4 ועיין חזון אי"ש (קכב, ג) שכתב לחלק בין מצקת שהוכנסה לכלי ראשון העומד על האש שיש להחמיר בה לבין מצקת שהוכנסה לכלי ראשון שאינו על האש שיש לראותה ככלי שני. אמנם, במקום אחר (יו"ד לב) כתב להחמיר בכל עניין. רצ"ע.

המאירי בפירושו למשנה כתב לפרש שאין מדובר בדבר שלא נתבשל כלל מערב שבת ואינו ראוי כלל לאכילה, אלא בבשר מליח שראוי לאכילה בדוחק בלא לשרותו. לדבריו, דווקא אותו התירו להדיח מכלי ראשון אך לא לשרותו:

וכל שלא בא בחמין מלפני השבת אלא שאוכלין אותו בשבת על ידי הדחק בלא בישול כגון בשר מליח ביותר – מדיחין אותו בחמין בשבת, ואין אומרים הדחתו זהו בישולו שאף ההדחה אינה מספקת להאכילו בריוח ושלא על ידי הדחק. 'אבל לא שורין' – כלומר שעה או חצי שעה, שהשראתו – הואיל ובכלי ראשון היא – מבשלתו קצת. 'חוץ מן המליח הישן' – רצה לומר של שנה שעברה; וקוליים האספלנין והוא דג שאוכלים אותו על ידי הדחתו בחמין, שכל אלו אף בהדחה לבדה נאסרו, שאף בחול הדחתם זהו גמר בשולם. (קמה ע"ב, ד"ה אמר)

לפי שיטתו לא עסקה המשנה כלל בכלי שני, ואין מקור לחומרתם המחודשת של התוס'.

להלכה החמיר המגן אברהם (שיח, טו) בדין זה וכן הכריע המשנה ברורה (ס"ק לד), אך השו"ע עצמו והרמ"א לא הביאו הדין ובאגלי טל (אופה לד, ז) הכריע להקל.